

Original Research Paper

Forms of resistance of the female student subject: An ethnographic study in Tehran universities

Fereshteh Tousi^{1*}, Mohammadamin Zandi²

¹ PhD Student in Political Thought, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran

² Master's Degree in Political Thought in Islam, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran

ARTICLE INFO

Received: Feb. 2, 2024
Revised: Mar. 15, 2024
Accepted: Mar. 16, 2024

KEYWORDS

Student subject
resistance in the university
power and resistance
female student

* Corresponding Author

✉ fereshtehousi88@gmail.com

☎ +98 09945259662

How to Cite this article:

Toosi, F., & Zandi, M.A. (2024).
Forms of resistance of the female
student subject: An ethnographic
study in Tehran universities. *Journal
of University Studies*, 2(3), 75-103.
doi: 10.22035/jous.2024.5499.1101
URL: https://www.jous.ir/article_540.html

Copyright:

© The authors retain the copyright
and full publishing rights. This is
an open access article under the [CC
BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) license.

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

ABSTRACT

Since their establishment, universities in Iran have played an active role in social and political spheres, while simultaneously being influenced by transformations in these areas. Consequently, they have always been the focus of both micro- and macro-structures of power and subjected to various forms of control. In response to this process, students, as the main actors within academic spaces, have demonstrated diverse and multilayered forms of resistance. Among them, the position and role of female students hold special significance; not only do they confront the prevailing power structures within the university, but they also face gender relations. This dual challenge contributes to the particular complexity of their resistance experience. This study employs a critical ethnographic method to examine the forms of resistance exhibited by female students in Tehran's universities from the mid-2010s until 2023. The main focus is on analyzing their actions and reactions against multiple forms of power — formal, institutional, structural, and even customary — within the academic environment. In this context, female students are divided into three groups: ordinary students, institutional activists, and non-institutional activists. Each group demonstrates a distinct type of resistance: “rejected resistance” among ordinary students, “resistance as praxis” among institutional activists, and “fluid resistance” among non-institutional activists. Simultaneously, by looking at the experiences of female students in the 2010s (corresponding to the 2011–2021 decade in the Iranian calendar), it becomes evident that many of these resistances took shape not only in formal and visible frameworks but also at the margins, within everyday relationships, or even through silence and selective passivity. The lived experiences of these students have challenged not only the official, male-centered narrative of the university but also the symbolic and hierarchical order governing academic spaces. They have opened new horizons for the possibility of subjectivity, agency, and the redefinition of the female student's position. As a result, two types of subjectivities emerge within this framework of resistance: one is the solitary desiring subject, and the other is the collective subject embodied in a shared will.

INTRODUCTION

The name of the university in Iran has been intertwined with political and social events. Since its establishment, this institution has also been involved in the production and reproduction of a certain type of activism. When individuals come to university, they enter an environment that has its own specific mechanisms. These mechanisms, however, have not been created in a vacuum, as the university is a part of the state and governance. Both the state and the government have simultaneously enacted policies for this institution. The product of the interaction between these policies and the role of university bureaucratic managers has created a specific power structure within the university. In fact, while the university is embedded in a larger power structure, it has simultaneously established and expanded its own power relations within its confines. This power field has organized itself in such a way that it can be observed across all areas of the institution. Power relations do not necessarily exist only in hidden signs; it is not required to analyze hidden power from the outset. Rather, power also manifests itself in explicit mechanisms within the institution. Therefore, when discussing the power field, we refer to all the elements associated with it: the shape of the space and architecture, the manner in which classes are held, the university security and disciplinary committees, interactions with professors and administrators, surveillance cameras, regulations, circulars, the way the university is managed, etc. Each of these, individually or together, is an example of tools that materialize the mechanisms of power and control.

The exercise of power within the university places the “student” at risk of exclusion and removal. For the “female student,” this exclusion and removal are applied more intensely. The existing relationships and mechanisms subject the “female student” to a more comprehensive form of domination, which consequently calls for a form of resistance against this domination.

When we speak of exclusion, it is not limited to the exclusion of female student activists as a political subject; it encompasses all female students. A “female student” may choose to view the university as a space for obtaining an academic degree or consciously transform it into a field for activism. The unequal power relations within the university subject the “female student’s” existence to domination, as on one side there is an institution with specific repressive mechanisms, and on the other side, female students, as members of this institution, are present. Now, in this constant interaction between the individual and the institution, how does resistance against this power mechanism take shape? How does the possibility of resistance manifest among female students? What forms of resistance do they adopt in response to the university? What strategies do students pursue in confronting the mechanisms of exclusion and removal they face?

METHODOLOGY

In this study, the forms of resistance against the existing situation among female students were identified using a qualitative approach through observation, semi-structured interviews, and informal conversations. Based on this, we have attempted to identify the main forms of resistance among female students in several public universities in Tehran using critical ethnography, drawing on field observations, interviews, and theoretical resources. According to Marsh and Stoker, participant observation involves the researcher immersing themselves in the social environment of interest, observing people in their normal settings, and participating in their activities. (Marsh & Stoker, 2014, 226)

Among various qualitative methods, ethnography was chosen due to its "first-hand experience in research and direct interaction with the community under study." (Fazlollahi Qamshi & Yousefi, 2016, 112) When the goal of the research is to uncover social conditions, attitudes, roles, and interpersonal relationships in connection with the overall cultural structure, ethnography is recommended. Critical methodology is also one of the foundations of ethnographic research. (Imani, 2002: 46) Critical ethnography is a qualitative, field-based method specifically designed to uncover social processes that produce unequal situations. (Carspecken, 2001, 1–26)

In this approach, interviewees are selected through a combination of purposive and snowball sampling techniques. Accordingly, 15 students were directly interviewed, and informal conversations with officials and students, along with the researchers' field observations, contributed to the research process.

FINDINGS

Female Students and Multiple Identities

Female students acquire multiple identities within the university, shaping diverse encounters with structures of power. They are no longer understood through a single generalized lens and can manifest different aspects of themselves. Female student resistance is defined in relation to this multiplicity.

1-5. Typology of Students

1-1-5. Enrolled Female Students: The majority of female students. They enter university due to family expectations or to pursue academic identity. Their resistance is everyday, micro-level, and non-political, often centered on navigating university life.

2-1-5. Institutionally Active Female Students: Engage in formal social and political activities alongside their studies. Their resistance is conscious, organized, and collective, guided by ideas and strategic goals.

3-1-5. Non-institutionally Active Female Students: Seek social or political

University Studies

Vol. 2
Issue 3
Spring 2024

agency but remain outside formal organizations. Their resistance is semi-organized, adaptive, and often more confrontational.

2-5. Forms of Resistance

1-2-5. Marginalized Resistance: Hidden, everyday actions that subtly push back against authority, including rule-bending, role-playing, and mutual support networks.

2-2-5. Resistance as Praxis: Deliberate integration of awareness and action, most visible among institutionally active students. It combines collective engagement with ideational motivation.

3-2-5. Fluid Resistance: Dynamic, flexible, and semi-organized, primarily among non-institutionally active students. It allows broader participation and direct challenges to power, manifesting both individually and collectively.

3-5. The Role of Resistance in Shaping the Female Student Subject

1-3-5. Singular Desire-Driven Subject: Acts individually to preserve personal autonomy, motivated by life and self-development, occasionally benefiting collective interests.

2-3-5. Subject Embodied in Collective Will: Exists only within a collective context. Resistance is both individual and collective, navigating hope and despair, and oriented toward collective gains and structural change.

CONCLUSION

In universities, unequal power relations create a continuous struggle between domination and resistance. Female students, due to their dual experience of gender-based discrimination, are often at the forefront of resistance, exhibiting diverse forms—from everyday to collective, and from visible to hidden—depending on the intensity of domination and the degree of organization.

A key feature of women's resistance is creativity and flexibility in confronting structural and cultural constraints. By concealing or moderating their actions, they challenge authority, yet reveal their resistance in specific events. This ongoing process shapes the female student subject in the process of "becoming," enabling the experience of multiple forms of resistance.

Different types of resistance—including "subjugated resistance," "fluid resistance," and "resistance as practice"—not only respond to domination but also produce and reproduce new subjects, who can be both "singular desiring subjects" and "embodied in collective will." This reproduction demonstrates women's creativity and capacity to confront domination and foster social transformation, whereas men's resistance tends to be more public, political, and less gendered.

University Studies

Extended Abstract

NOVELTY

The novelty of the article lies in its focus on women, the analysis of different forms of resistance, and their role in producing new subjects and shaping the dialectic of power and resistance within the university.

CONFLICT OF INTEREST

No conflict of interest has been declared by the authors.

University Studies

Vol. 2
Issue 3
Spring 2024

BIBLIOGRAPHY

- Baghi, E. (2000). *Jonbeš-e dānešjuyi-e Irān: az āgāz tā enqelāb-e eslāmī* [The Iranian student movement: From the beginning to the Islamic Revolution] (1st ed.). Tehran, Iran: Jāme'e-ye Irāniyān. [In Persian]
- Carspecken, Phil Francis, & Walford, Geoffrey. (2001). *Critical Ethnography and Education*. Amsterdam: Elsevier / JAI Press.
- Dowding, K. (2001). *Qodrat* [Power] (A. Moxber, Trans.). Tehran, Iran: Enteshārāt-e Āšiyān. (Original work published 1996) [In Persian]
- Dreyfus, H., & Rabinow, P. (1999). *Mišel Foucault, farāsoye sāxtārgerāyi va hermenutik* [Michel Foucault: Beyond structuralism and hermeneutics] (H. Baširieh, Trans.). Tehran, Iran: Nashr-e Ney. (Original work published 1982) [In Persian]
- Enayat, H., & Soroush, M. (2009). *Mizān va no'e moqāvemāt-e zanān dar ruyāruiyāi bā sāxtār-e qodrat dar zendegi-ye ruzmarre* [The degree and type of women's resistance in confronting structures of power in everyday life]. *Pāzuheš-e Zanān*, 7(2), 85–112. [In Persian]
- Fazl Elahi Ghomshi, S., & Yousefi, M. (2016). *Ravš-šenāsi-ye qowm-negāri-ye āmūzeši bar asās-e tajārub-e madrese-ye Nūr dar rūstā-ye Ūriri, Kenyā* [Methodology of educational ethnography based on the experiences of Noor School in the village of Uriri, Kenya]. *Nāšrie-ye 'Ayār-e Pazhuhesh dar 'Olum-e Ensāni*, 7(2). [In Persian]
- Gal, S. (1995). Language and the "arts of resistance." *Cultural Anthropology*, 10(3), 407–424. <https://doi.org/10.1525/can.1995.10.3.02a00030>
- Hebdige, D. (1979). *Subculture: The meaning of style*. London, UK: Routledge.
- Imani, M.T. (2002). *Tahqiq-e qowm-negāri dar ruykard-hā-ye kammi va keyfi-ye tahqiq* [Ethnographic research in quantitative and qualitative approaches to research]. *Journal of Persian Language and Literature*, 183–184, 37–62. [In Persian]
- Jenkins, R. (2006). *Pierre Bourdieu* (H. Chavoshian & L. Johar Afshan, Trans.). Tehran, Iran: Našr-e Ney. (Original work published 1992) [In Persian]
- Kaplan, H., & Kaplan, A. (1968). *Power and society*. New York, NY: Yale University Press.
- Lux, S. (1991). *Qodrat: Faransāni yā šar-šaytāni* [Power: Franciscan or diabolical evil] (F. Rajaei, Trans.). Tehran, Iran: Mo'asses-e Motāle'āt va Tahqiqat-e Farhangi. (Original work published 1981) [In Persian]
- Marsh, D., & Stoker, G. (2014). *Ravš va nazari dar 'Olum-e Siyasi* [Theory and methods in political science] (A.M. Hāji-Yūsfi, Trans.). Tehran, Iran: Enteshārāt-e Pazhuheshkade-ye Motāle'āt-e Rāhbordī. (Original work published 2010) [In Persian]
- May, Todd (2005) *Gilles Deleuze: An Introduction*, Cambridge: Cambridge University Press.

- Nash, K. (2001). *Jāme'e-šenāsi-ye siyāsi-ye mo'āšer, jahānī-šodan-e siyāsāt* [Contemporary political sociology: The globalization of politics] (M. T. Delfrouz, Trans.). Tehran, Iran: Enteshārāt-e Kavir. (Original work published 1999) [In Persian]
- Pournajmi, M., & Ghavidel Maroufi, H. (2006). *Selsele-baḥs-hā-ye jonbeš-e dānešjuyi-e Irān* [A series of discussions on the Iranian student movement]. Tehran, Iran: Enteshārāt-e Najm al-Hodā. [In Persian]
- Pouzesh Shirazi, A., & Salar Kasraei, M. (2009). *Motāle'e-ye sir-e taḡyir dar Daftar-e Tahkim-e Vahdat (1358-1376)* [A study of the course of change in the Office for Strengthening Unity (1979-1997)]. *Pazhuhešnāmeḥ-ye 'Olum-e Siyasi*, 4(4), 175-200. [In Persian]
- Profitt, Norma, A. J. (1996). Battered Women as Victims and Survivors: Creating Space for Resistance. *Canadian Social Work Review / Revue canadienne de service social*, 13(1), 23-38.
- Rabby, R. (2005). What is the resistance? *Journal of Youth Studies*, 8(2), 151-171. <https://doi.org/10.1080/13676260500124171>
- Sadeghi, F. (2011). *Zanān, qodrat va moqāvemāt dar Irān pas az enqelāb* [Women, power, and resistance in post-revolutionary Iran]. Tehran, Iran: Enteshārāt-e Zanān va Qavānin dar Jamā'e-ye Mosalmān. [In Persian]
- Saldana, J. (2016). *Rāhnamā-ye kodgozāri barāye pezuḥeshgarān-e keyfi* [The coding manual for qualitative researchers] (A. Giviyan, Trans.). Tehran, Iran: Enteshārāt-e 'Elmi va Farhangi. (Original work published 2009) [In Persian]
- Scott, J.C. (2017). *Solte va honar-e moqāvemāt* [Domination and the arts of resistance] (A. Xākḅāz, Trans.). Tehran, Iran: Našr-e Ney. (Original work published 1990) [In Persian]
- Scott. (2002). *Every day Resistance in Cultural Resistane Reader by Duncombe*. London: Verso.
- Shafiei, S.S. (2014). Seyri dar ruykardhā-ye nazari-ye mota'axxer be moqāvemāt [An overview of recent theoretical approaches to resistance]. *Fasl-nāmeḥ-ye 'Olum-e Ejtemā'i*, 21(64), 139-186. <https://doi.org/10.22054/qjss.2014.345> [In Persian]
- Spector, C. (2003). *Qodrat va hākemiyat dar tāriḫ-e andiše-ye ḡarb* [Power and authority in the history of Western thought] (A. Baqeri, Trans.). Tehran, Iran: Našr-e Ney. (Original work published 2000) [In Persian]
- Taheri Kia, H. (2022). Reverse individualism in the Iranian post-revolutionary society: The case study of sufferings of law and the breaking of it in the Iranian university. *Iranian Journal of Sociology*, 23(2), 3-29. <https://doi.org/10.22034/jsi.2022.540278.1481>
- Willis, P. (1977). *Learning to labour*. Farnborough, UK: Saxon House.
- Zandi, M., & Tousi, F. (2022). process of exclusion and elimination of women in the students' movement iran. *Journal of Iranian Social Studies*, 16(2), 47-71. doi: <https://doi.org/10.22034/jss.2023.542436.1622>

مقاله پژوهشی

اشکال مقاومت سوژه زن دانشجو؛ مطالعه‌ای قوم‌نگارانه در دانشگاه‌های تهران

فرشته طوسی*، محمدامین زندی^۲

^۱ دانشجوی دکتری اندیشه سیاسی، دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ایران

^۲ کارشناسی ارشد اندیشه سیاسی در اسلام، دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ایران

چکیده

دانشگاه در ایران از زمان تأسیس تاکنون، نقشی فعال در عرصه‌های اجتماعی و سیاسی ایفا کرده و به طور هم‌زمان تحت تأثیر تحولات این عرصه‌ها قرار گرفته است. از این رو، همواره مورد توجه ساختارهای خرد و کلان قدرت بوده و محل اعمال کنترل‌های مختلف قرار گرفته است. در واکنش به این فرایند، دانشجویان در مقام کنشگران اصلی فضای دانشگاهی، مقاومت‌هایی متنوع و چندلایه از خود نشان داده‌اند. در این میان، جایگاه و نقش دانشجویان زن دارای اهمیت ویژه‌ای است؛ چرا که نه تنها با ساختارهای قدرت حاکم در دانشگاه مواجه‌اند، بلکه با مناسبات جنسیتی نیز درگیر هستند. همین مسئله سبب شده است که تجربه مقاومت در میان آنان، واجد پیچیدگی‌های خاصی باشد. این پژوهش با بهره‌گیری از روش قوم‌نگاری انتقادی، به بررسی اشکال مقاومت دانشجویان زن در دانشگاه‌های تهران از نیمه دوم دهه ۱۳۹۰ تا سال ۱۴۰۲ می‌پردازد. تمرکز اصلی بر تحلیل کنش‌ها و واکنش‌های آنان در برابر انواع قدرت‌های رسمی، نهادی، ساختاری و حتی عرفی در فضای دانشگاهی است. در این راستا، دانشجویان زن به سه دسته تقسیم شده‌اند: محصل، فعال نهادی و فعال غیرنهادی. هر گروه نوع خاصی از مقاومت را نشان می‌دهد: «مقاومت مطرود» در میان محصلان، «مقاومت به‌مثابه پراکتیس» در میان فعالان نهادی و «مقاومت سیال» نزد فعالان غیرنهادی. هم‌زمان، با نگاهی به تجربه دختران دانشجو در دهه ۱۳۹۰ می‌توان دریافت که بسیاری از این مقاومت‌ها نه فقط در قالب‌های رسمی و قابل رؤیت، بلکه در حاشیه، درون روابط روزمره و یا حتی از خلال سکوت و انفعال انتخابی شکل گرفته‌اند. تجربه‌های زیسته این دانشجویان، نه فقط روایت رسمی و مردانه محور از دانشگاه، بلکه نظم نمادین و سلسله‌مراتبی حاکم بر فضای دانشگاهی را نیز به چالش کشیده‌اند و افق‌های تازه‌ای از امکان سوژگی، عاملیت و بازتعریف جایگاه دانشجوی زن را گشوده‌اند. در نتیجه، دو نوع سوژه در بستر این مقاومت‌ها شکل می‌گیرد: یکی سوژه منفرد میل ورز و دیگری سوژه جمعی متجسد در اراده مشترک.

اطلاعات مقاله

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۱۳

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۱۲/۲۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۲۶

واژگان کلیدی:

سوژه دانشجو
مقاومت در دانشگاه
قدرت و مقاومت
زن دانشجو

* نویسنده مسئول

✉ fereshtehtousi88@gmail.com

☎ +۹۸ ۰۹۹۴۵۲۵۹۶۶۲

چگونه به این مقاله ارجاع دهیم:

طوسی، فرشته؛ و زندی، محمدامین (۱۴۰۳).

اشکال مقاومت سوژه زن دانشجو؛ مطالعه‌ای قوم‌نگارانه در دانشگاه‌های تهران. فصلنامه مطالعات دانشگاه، ۲(۳)، ۷۵-۱۰۳.

doi: 10.22035/jous.2024.5499.1101

JRL: https://www.jous.ir/article_540.html

© نویسندگان دارای حق نشر و کلیه حقوق انتشار می‌باشند. دسترسی به متن کامل مقاله براساس قوانین کپی‌رایت کاملاً آزاد است.

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

۱. مقدمه و بیان مسئله

نام دانشگاه در ایران، با رخداد‌های سیاسی و اجتماعی گره خورده است. این نهاد از بدو تأسیس، در حال شکل دهی نوعی کنشگری نیز بوده و سازوکارهای مربوط به خودش را داراست. این سازوکارها البته در خلأ ایجاد نشده‌اند و نهاد دانشگاه جزئی از دولت و حاکمیت است و اینها نیز توأمان برای این نهاد، سیاست‌هایی وضع کرده‌اند. محصول این سیاست‌ها و نقش خود مدیران بوروکرات دانشگاهی، ساختار قدرتی خاص را درون دانشگاه ایجاد کرده است. در واقع نهاد دانشگاه همچنان که در ساختار قدرت بزرگ‌تری قرار دارد، دایره و روابط قدرت خاص خودش را به صورت هم‌زمان تأسیس و خلق کرده و آن را بسط داده است. این میدان قدرت به گونه‌ای خودش را سامان داده است که می‌توان آن را در تمامی عرصه‌های این نهاد مشاهده کرد. روابط قدرت لزوماً در نشانه‌های پنهان وجود ندارد و ضرورتی ندارد که در بدو امر، قدرت پنهان را واکاوی کنیم. بلکه قدرت، خودش را در سازوکارهای عریانی هم در این نهاد عرضه می‌کند. به همین دلیل، زمانی که از میدان قدرت صحبت می‌کنیم، تمامی عناصر مربوط به آن را به میان می‌آوریم؛ شکل فضا و معماری و نحوه برگزاری کلاس‌ها، حراست دانشگاه و کمیته‌های انضباطی، برخورد اساتید و مسئولان، دوربین‌های موجود دانشگاه‌ها، آیین‌نامه‌ها و بخش‌نامه‌ها، نحوه اداره دانشگاه و غیره، هر کدام به تنهایی یا با هم نمونه‌هایی از ابزارهایی هستند تا سازوکار اعمال قدرت و زور را عینیت ببخشند.

این اعمال قدرت در دانشگاه، «دانشجو» را در معرض طرد و حذف قرار می‌دهد. این طرد و حذف‌ها برای «زن دانشجو»، به گونه‌ای تشدید شده اعمال می‌شود. مناسبات و سازوکارهای موجود برای «زن دانشجو»، او را در معرض سلطه‌ای همه‌جانبه‌تر قرار می‌دهد و در نتیجه شکلی از مقاومت در مقابل این سلطه را هم طلب می‌کند.

زمانی که از طرد حرف می‌زنیم، نه تنها فعالین دانشجویی زن به مثابه یک سوژه سیاسی، بلکه همه دانشجویان زن را شامل می‌شود. «دانشجوی زن» می‌تواند دانشگاه را به عنوان فضایی برای کسب مدرک تحصیلی انتخاب کرده باشد و یا به صورت آگاهانه آن را تبدیل به یک میدان کنشگری برای خود کند. روابط نابرابر قدرت در دانشگاه، زیست

«دانشجوی زن» را در معرض سلطه قرار می‌دهد، چرا که در سمتی یک نهاد با سازوکارهای مشخص سرکوب حضور داشته و در سمت مقابل دانشجویان زن، به‌عنوان اعضای این نهاد حضور دارند. حال با این در هم‌کنش مداوم میان فرد و نهاد، مقاومت در برابر این سازوکار قدرت که گهگاه ساماندهی مشخصی را هم در پی دارد، چگونه شکل می‌گیرد؟ امکان مقاومت میان دانشجویان زن به چه شکل عینیت پیدا می‌کند؟ اشکال مقاومت آنها در برابر دانشگاه چگونه است؟ دانشجویان در مواجهه با سازوکارهای طرد و حذف خود چه استراتژی‌هایی را پی می‌گیرند؟

۲. پیشینه پژوهش

در مورد نهاد دانشگاه و همچنین تجربه زنان در دانشگاه و مقاومت زنان، پژوهش‌های مختلفی انجام شده است. هرکدام از این پژوهش‌ها به یک بعد از سه‌گانه دانشگاه و سازوکارهای آن، افراد حاضر در آن و مشخصاً زنان پرداخته‌اند. بخش عمده‌ای از این پژوهش‌ها به تاریخ جنبش دانشجویی در ایران اشاره دارد (باقی، ۱۳۷۹؛ پورنجمی، قویدل، ۱۳۸۵؛ پوزش شیرازی و سالار کسرایی، ۱۳۸۸). این پژوهش‌ها عمدتاً بر برهه‌ای از تاریخ سیاسی ایران و فعالیت کنشگران تمرکز کرده‌اند و حتی به وضعیت کنشگران در این جنبش اشاره‌ای نکرده‌اند. طاهری کیا در یک پژوهش در سال ۱۴۰۱، به بررسی وضعیت قانون در دانشگاه پرداخته و نوعی قانون‌گریزی را مطرح می‌کند. وی ایران را در دوره پساانقلاب به‌مثابه یک امت واحد اسلامی می‌داند. قوانین مقدس هستند و زندگی اجتماعی تحت لوای وضعیت مقدس شکل گرفته است، پس تخطی از قوانین مقدس در ابتدا توهین به مقدسات و سپس تخلف از قانون است. نتیجه این وضعیت شکل‌گیری سوژه «متخلف گناهکار دانشگاهی» است که آن را حاصل رویارویی انسان دانشگاهی ایرانی پساانقلابی با وضعیت بی‌عدالتی می‌داند (طاهری کیا، ۱۴۰۱).

به بیان عنایت و سروش، زندگی روزمره بستر اعمال قدرت محسوب می‌شود و به همین دلیل پتانسیل‌هایی برای عمل‌رهایی‌بخش و خلاقیت و استقلال سوژه فراهم

می‌کند. به گفته اینها زنان بیشتر به دنبال تفاهم و دیده شدن در خانواده هستند. اگر مردان به همسرانشان بیشتر اهمیت داده و قدرت معجاب سازی بیشتری داشته باشند، انواع مقاومت در خانواده کاهش می‌یابد. (عنایت، سروش، ۱۳۸۸). مشکل این پژوهش این است که برای زنان موضوعیتی مستقل را قائل نیست و همه چیز را بر کاهش قدرت مرد و یا تغییر تصور مردان قائل می‌سازد و دوم اینکه نسبتی با دانشگاه ندارد.

پژوهش دیگری نیز تحت عنوان «طرد و حذف زنان در جنبش دانشجویی ایران» در سال ۱۴۰۱ نیز انجام شده است که به بررسی سازوکار حذف زنان در تشکلهای دانشجویی شهر تهران پرداخته و شیوه‌های حذف را به سه بخش درون جنبشی، برون جنبشی و کنشگر بیان می‌کند و بعد از آن اشاره کوتاهی به شیوه‌های مقاومت زنان در درون تشکلهای می‌کند (زندى و طوسی، ۱۴۰۱). اما مفهوم مقاومت آنها را تشریح نمی‌کند و زنان غیر تشکلی را نیز مورد بررسی قرار نمی‌دهد. یکی دیگر از پژوهش‌های مرتبط در این حوزه نیز کتاب زنان، قدرت، مقاومت نوشته فاطمه صادقی است. او در این کتاب، به روند سلطه قدرت و مقاومت زنان در ایران پس از انقلاب می‌پردازد و می‌گوید ایران بعد از انقلاب، شاهد سه دسته از کنش‌های مقاومت زنان بوده است، کنش‌های جمعی به معنای شرکت آنها در جنبش‌های اجتماعی و سیاسی و کنش‌های فردی که به دو بخش «اعتراض خاموش» و «سیاست حضور» تقسیم می‌شود (صادقی، ۲۰۱۱).

۳. چارچوب مفهومی

۳-۱. قدرت و سلطه

زمانی که از مفهوم مقاومت صحبت می‌کنیم، باید قدرت را نیز معنا کنیم. در اینجا باید بتوانیم قدرت را که توسط سازوکارهای متفاوتی اعمال می‌شود بشناسیم. قدرت معنای متفاوتی دارد و چندبعدی است. از این جهت مورد توجه قرار می‌گیرد که در برگیرنده نوعی خاص از روابط انسانی است (لاسول و کاپلان، ۱۹۸۶، ۷۵).

رویکردهای کلاسیک، تصور می‌کنند که با پیدایش حکومت، قدرت هم لزوماً پدید آمده است. قدرت می‌تواند فقط به صورت علی و رابطه‌ای عمودی تصویر شود. اگر تصور شود

که قدرت در یک دانشگاه، تنها از طریق رئیس دانشگاه، هیات امنا یا اساتید اعمال می‌شود، به این رویکرد نزدیک شده‌ایم. از طرف دیگر نگاه نهادی به قدرت هم وجود دارد. برخی از نظریه‌پردازان اعتقاد دارند هنگامی می‌توان به بررسی تجربی قدرت پرداخت که نخست بفهمیم قدرت چگونه عمل می‌کند. براین اساس به نظر دودینگ قدرت هم به صورت علی به وسیله کنش‌های افراد، گروه‌ها و سازمان‌ها و هم از طریق انگیزه‌هایی که مردم را به رفتارکردن شیوه‌های خاص، هدایت می‌کند (دودینگ، ۱۳۸۰، ۲۴).

از طرف دیگر با نظریه‌هایی مواجه هستیم که از قدرت به معنای مفهومی یکدست و یکپارچه، معنازدایی می‌کنند و آن را باز-تعریف می‌کنند. در اینجا می‌توان به نظریه‌پردازانی مانند لوکس و فوکو اشاره کرد. لوکس می‌گوید:

«آیا بیشترین اعمال قدرت آن نیست که فرد یا افرادی را به داشتن تمایلاتی که می‌خواهید داشته باشند وادار کنید - یعنی با کنترل افکار و تمایلاتشان همراهی آنان را به دست آورید؟» (لوکس، ۱۳۷۰، ۲۳).

از نظر فوکو نیز «قدرت یک نهاد نیست، یک ساختار هم نیست، توانایی نیز نیست که یک گروه دارای آن باشند، بلکه یک نام است که به وضعیتی پیچیده در یک جامعه معین داده می‌شود» (اسپکتور، ۱۳۸۲، ۸۱-۸۲)، یا در جای دیگر فوکو بر این امر صحه می‌گذارد که:

«اگر بکشیم نظریه‌ای درباره قدرت بر پا سازیم، در آن صورت همواره مجبور خواهیم بود که قدرت را به‌عنوان پدیده‌ای که در زمان و مکان خاصی پدید می‌آید، در نظر بگیریم» (دریفوس، ۱۳۷۸، ۳۱۱).

فوکو بین سلطه و قدرت تفاوت می‌گذارد، آنجا که از قدرت حکومت صحبت می‌کند، اصطلاح سلطه را به کار می‌گیرد. براین اساس قدرت تنها در مقابل کسانی که مقاومت می‌کنند اعمال می‌شود و آنها نیز به نوبه خود آن را بر دیگران اعمال می‌کنند، بنابراین همواره، امکان واژگونی قدرت وجود دارد. اما در فضای سلطه‌آنهايي که تحت سلطه قرار گرفته‌اند، چنان فضای کمی برای مانور دارند که واژگونی قدرت غیر عملی می‌شود هر چند که آنها به‌وضوح به غیر ممکن بودن آن اذعان نمی‌کنند (نش، ۱۳۸۰، ۴۴).

با شناخت نسبی مفهوم قدرت در اینجا، باید مفهوم دیگری را تحلیل کنیم که در این پژوهش برای ما اهمیت زیادی دارد و آن هم مفهوم مقاومت است.

۲-۳. مقاومت و استراتژی

مقاومت تعاریف مختلفی دارد، مقاومت می‌تواند تنها به منزله مخالفت تعریف شود و یا آن را تلاش فعالانه برای مخالفت، جنگیدن و عدم‌پذیرش یا پذیرش رفتار متعدیانه و کنترل بدانیم (پرافیت، ۱۹۹۶، ۲۷). مقاومت می‌تواند سازمان‌یافته و جمعی تعریف شود، جنبش‌های اجتماعی و سیاسی (دانشجویی، زنان، محیط زیستی و...) نوعی مقاومت شمرده می‌شوند که به‌صورت گروهی در مقابل یک قدرت نظام‌مند و سیستماتیک در حال مبارزه‌اند.

برجسته‌ترین رویکرد مدرنیست در برابر مقاومت، در مطالعات خرده‌فرهنگی مرکز مطالعات فرهنگی بیرمنگام منعکس شده است. تمرکز غالب این مطالعات بر مقاومت بین جوانان طبقه کارگر از طریق نمادها و رفتارها بوده است (ویلیس، ۱۹۷۷؛ هبیدیچ، ۱۹۷۹).

نکته مهم این است که مقاومت از طرف ساختار، ممکن است با برچسب‌های دیگری روبه‌رو شود. به‌نوعی که در بین قدرت حاکم گاهی به‌عنوان «انحراف» از مقاومت هم یاد می‌شود. به همین خاطر در مطالعات این رویکرد، این واژه در گیومه ذکر شده است و این به‌اصطلاح انحرافات موردپژوهش قرار گرفته است؛ پاسخ‌های «انحرافی» جوانان استراتژی‌هایی برای مقابله با مشکلات در برخورد با ساختارهای اجتماعی است که در آن زندگی می‌کند. آنها مثلاً با وارونه‌سازی معیارهای طبقه متوسط کنار می‌آیند (گال، ۱۹۹۵، ۴۲). از طرف دیگر، این نگاه خرده‌فرهنگی عقیده دارد که ایدئولوژی «روابط واقعی» تولید را پنهان می‌کند و درعین حال خرده‌فرهنگ‌ها هژمونی را به چالش می‌کشد (هبیدیچ، ۱۹۷۹، ۱۲۱).

مقاومت اما در بین رویکردهای دیگری هم موردبررسی قرار گرفته است. فوکو اشاره می‌کند که مقاومت مهم‌تر و عریان‌تر از همه، در تحلیل رابطه قدرت و مقاومت در شکل استراتژیک مبارزه و شورش‌های سیاسی و امتناع از حکومت‌مندی جای می‌گیرد (فوکو، ۱۳۹۰، ۳۶۶).

از دیگر سو مقاومت می‌تواند هم فردی و هم گروهی باشد. اسکات در این زمینه شرح می‌دهد که کنش‌های فردی اغلب با فرهنگ عمومی مقاومت تقویت می‌شود. در نظر گرفتن آنها ذیل خرده‌فرهنگ حامی و شناخت مخاطرات مقاومت انفرادی، کل جامعه را در حرکت‌های این چنین درگیر می‌سازد و این‌گونه سخن‌رانان از یک جنبش اجتماعی منطقی است. (اسکات، ۲۰۰۲، ۹۴).

مقاومت اما هر آن چیزی نیست که به‌سادگی بتوان در کنش‌های فردی و جمعی، از بیرون آن را مشاهده کرد. در واقع شناسایی مقاومت‌ها به‌شدت به این وابسته است که در داخل میدان کنش حضور داشت و سوژه را در وضعیت‌های مختلف و در موقعیت‌های متفاوتی تحلیل کرد. اسکات در همین راستا به روایت‌های نهانی و نمایش عمومی اشاره می‌کند. او شناسایی مقاومت آشکار را ساده‌تر می‌داند. در حقیقت، از نظر او فرودستان مقاومت بی‌وقفه می‌کنند. زیردستان روابط قدرت را شناسایی می‌کنند اما اغلب باید خشم خود را نسبت به گروه‌های مسلط سرکوب، تنظیم کرده و ماسک بزنند (ربی، ۲۰۰۶، ۱۶۲).

او بر رابطه دیالکتیکی میان روایت نهانی و نمایش عمومی تأکید می‌کند. روایت نهانی ذاتاً نمایانگر گفتمانی (یعنی رفتار، سخن یا عملی) است که معمولاً با اعمال قدرت از نمایش عمومی زیر دستان حذف می‌شود. اعمال سلطه، روایتی نهانی ایجاد می‌کند. اینجا با قلمرو نقاب‌ها روبرو هستیم. نقاب‌ها ممکن است بسته به طبیعت مخاطبان و منافعی که در میان است. ضخیم‌تر یا نازک‌تر شوند و یا خام دستانه و یا زیرکانه باشند (اسکات، ۱۳۹۶، ۳۹-۴۰). این نکته قابل ذکر است همان‌طور که مقاومت می‌تواند سازمان‌یافته باشد و یک جامعه را درگیر خود کند، امکان فردی بودن را نیز داراست. استراتژی‌های مقاومت هم در این بین مهم هستند. بورديو اعتقاد دارد «استراتژی» اصطلاحی است برای توصیف تعاملات گنجانیده شده میان عادت‌واره و میدان و همان‌عنوانی است که مضامین مقاومت‌آمیز مدنظر ما را در خود جای داده است. (شفیعی، ۱۳۹۳، ۱۵۲) یا به تعبیری، مفهوم استراتژی و استراتژی‌پردازی، چند عنصر را با هم ترکیب می‌کند، محاسبه عقلانی که توسط محدودیت‌ها و موانع، مخصوصاً با توجه به تخصیص منابع و در پس دستیابی به اهداف در میان‌مدت تا بلندمدت تعدیل می‌شود (جنکینز، ۱۳۸۵، ۱۳۴).

۳-۳. مظاهر سلطه و تبعیض جنسیتی در فضای دانشگاه

ساختار قدرت در دانشگاه، تنها در قالب مناسبات رسمی یا قوانین مکتوب ظاهر نمی‌شود، بلکه در جزئی‌ترین ابعاد زندگی روزمره دانشجویان نیز خود را بازتاب می‌دهد. این سازوکارها، برای زنان دانشجوی، با ابعاد مختلفی همراه است، که به صورت آشکار یا ضمنی، بدن، رفتار و حضور آنان را در میدان دانشگاهی تحت کنترل درمی‌آورد. قدرت نه فقط به شکل یک نهاد متمرکز، بلکه در دل روابط روزمره، هنجارها و اعمال مدیریتی خرد بازتولید می‌شود. به همین دلیل، بررسی مقاومت زنان دانشجوی، بدون شناسایی مظاهر عینی سلطه و تبعیض، ناتمام خواهد بود. تبعیض جنسیتی در دانشگاه‌های ایران یکی از جنبه‌های سیستماتیک نابرابری است که زنان را در مقایسه با مردان در موقعیت ضعیف‌تری قرار می‌دهد. این تبعیض‌ها در قانون، اجرا و فرهنگ دانشگاهی ریشه دارند و شامل محدودیت‌های ساختاری، فرهنگی و اجتماعی می‌شوند. نخستین جلوه‌های سلطه جنسیتی را می‌توان در سیاست‌های مربوط به پوشش و ظاهر زنان مشاهده کرد. هنگام ورود به دانشگاه یا خوابگاه، دیوارنوشته‌ای بزرگ در جلوی درب وجود دارد که آیین‌نامه پوشش و الزام به استفاده از پوشش خاص (مانند مقنعه یا مانتو با اندازه مشخص) را برای دانشجویان زن نشان می‌دهد. در کنار این آیین‌نامه، نظارت‌های مستمر حراست، زن دانشجوی را در معرض داوری مستمر درباره بدن و ظاهر قرار می‌دهد. دومین بازتاب این سلطه، نظام خوابگاهی و محدودیت‌های رفت‌وآمد زنان دانشجوی، به‌ویژه برای زنان ساکن خوابگاه‌ها است. مسئول خوابگاه به کنترل شبانه‌روزی بر زیست فردی دانشجویان و ثبت دقیق همه کنش‌های دانشجویان زن می‌پردازد. ساعت‌های خروج و ورود، ثبت غیبت شبانه، تماس با خانواده در صورت تأخیر و حضور افراد موسوم به «مسئول شب»، از جمله ابزارهایی‌اند که کنترل بر زن را تشدید می‌کنند.

در کنار این سازوکارهای ساختاری، برخوردهای نابرابر با تخلفات مشابه میان زنان و مردان و حساسیت بیشتر نسبت به روابط اجتماعی یا آرایش صورت دانشجویان زن، بخشی از الگوی استاندارد دوگانه در دانشگاه‌هاست. این وضعیت، زن دانشجوی را

فصلنامه مطالعات دانشگاه

۸۲

دوره ۲، شماره ۳
بهار ۱۴۰۳
پایه ۷

هم‌زمان در معرض سلطه نهادی، عرفی و خانوادگی قرار می‌دهد؛ سلطه‌ای که از دیوارهای کلاس تا در ورودی خوابگاه و از آیین‌نامه انضباطی تا نگاه نگهبان، گسترش یافته است.

مجموع این سازوکارها، میدان کنش دانشجوی زن را از ابتدا محدود و جنسیتی می‌سازد. به همین دلیل، مقاومت در برابر این مناسبات، در بسیاری از موارد نه در قالب کنش‌های سیاسی آشکار، بلکه در سطح خرد، در دل روابط روزمره، یا حتی از خلال سکوت و انفعال انتخابی رخ می‌دهد.

بنیان مقاومت و قدرت از منظر این مقاله، پراکنده‌تر و متکثرتر از آن است که تنها بتوان یک کانون مرکزی برای تقابل این دو متصور بود. در اینجا بر این تصور نیستیم که رابطه قدرت تنها بالابه‌پایین می‌تواند وجود داشته باشد، در اینجا بر این نکته تأکید داریم که قدرت و مقاومت بنیانی ندارند و می‌توانند کانون‌های متکثری داشته باشند. اما برای بیان بهتر، فارغ از اینکه همه‌جا تلازم قدرت و مقاومت وجود دارد، مقاومت و قدرت به‌نوعی در یک رابطه دوسویه از منظر ما قرار گرفته‌اند و مقاومت دانشجویان زن در برابر میدان قدرتی بررسی شده که از سوی نهاد دانشگاه و دیگر سازوکارهای مرتبط با قدرت اعمال می‌شود که در نقاطی هم ممکن است این قدرت هژمونیک شده باشد. در همین راستا هم این اشکال مختلف مورد واکاوی قرار می‌گیرند. این مقاومت لزوماً توسط خود زن دانشجوی درک نشده است. همچنین ممکن است که ناظرین و مشاهده‌کنندگان آن موقعیت هم کنش زن دانشجوی را به منزله مقاومت ادراک نکرده باشند. اما ما در اینجا به انواع مقاومتی اشاره داریم که در آن زن دانشجوی توانسته باشد به‌نوعی در مقابل وضع موجود بایستد و از هرگونه بدعتی هم در این راه استفاده کند. مقاومت همیشه با خلق کنش‌های جدید همراه است، این نوع آفرینش‌ها می‌تواند خرد و یا بزرگ و پرسروصدا باشد.

۴. روش پژوهش

در این پژوهش، اشکال مقاومت در برابر وضع موجود در بین دانشجویان زن با رویکرد کیفی و توسط روش مشاهده، مصاحبه نیمه‌ساختاریافته و گفت‌وگوهای غیررسمی

شناسایی شده است. براین اساس ما در اینجا تلاش کرده‌ایم با اتکا به مشاهدات میدانی و مصاحبه‌ها و همچنین منابع نظری، شکل‌های اصلی مقاومت را در بین دانشجویان زن برخی دانشگاه‌های سراسری شهر تهران با روش قوم‌نگاری انتقادی بازشناسی کنیم. به گفته مارش و استوکر مشاهده مشارکت‌کننده یعنی اینکه محقق خود را درون محیط اجتماعی موردعلاقه‌اش وارد می‌سازد و به مشاهده مردم در محیط معمولی‌شان می‌پردازد و در فعالیت‌های آنها مشارکت می‌کند (مارش و استوکر، ۱۳۹۳، ۲۲۶).

در این میان، از میان روش‌های کیفی مختلف، روش قوم‌نگاری به دلیل «تجربه دست‌اول در پژوهش و ارتباط مستقیم با افراد جامعه موردبررسی» انتخاب شده است (فضل الهی قمشی، یوسفی، ۱۳۹۵، ۱۱۲). زمانی که هدف تحقیق کشف شرایط اجتماعی، نگرش‌ها، نقش‌ها و روابط بین‌فردی در ارتباط با ساختار کلی فرهنگ باشند، قوم‌نگاری پیشنهاد می‌گردد. روش‌شناسی انتقادی نیز یکی از بسترهای تحقیقات قوم‌نگاری است (ایمانی، ۱۳۸۱، ۴۶). قوم‌نگاری انتقادی روشی کیفی و میدانی است که به هدف کشف فرایندهای ساخت‌یابی اجتماعی که موقعیت‌های نابرابر را تولید می‌کنند، طراحی شده است (کارسپکن، ۲۰۰۱، ۱-۲۶).

در این روش افراد مصاحبه‌شونده از تلفیق دو شیوه نمونه‌گیری عمدی و گلوله‌برفی انتخاب می‌شوند. بر همین اساس در این مقاله با ۱۵ دانشجوی به‌صورت مستقیم مصاحبه انجام شده است و گفت‌وگوهای غیررسمی با مسئولین و دانشجویان و مشاهدات محققین در میدان کنش نیز، توانسته است به فرایند انجام این پژوهش کمک کند.

جدول ۱. مشخصات دانشجویان زن مصاحبه‌شونده

ردیف	دانشگاه	مقطع	دانشجویان کنش‌گر / غیرکنش‌گر	سکونت در خوابگاه / عدم سکونت در خوابگاه	سن
۱	دانشگاه امیرکبیر	کارشناسی	کنش‌گر	سکونت در خوابگاه	۲۳
۲	دانشگاه امیرکبیر	کارشناسی	کنش‌گر	سکونت در خوابگاه	۲۲
۳	دانشگاه امیرکبیر	کارشناسی	غیرکنش‌گر	عدم سکونت در خوابگاه	۲۱
۴	دانشگاه تهران	کارشناسی ارشد	کنش‌گر	عدم سکونت در خوابگاه	۲۹

ردیف	دانشگاه	مقطع	دانشجویان کنش گر / غیرکنش گر	سکونت در خوابگاه / عدم سکونت در خوابگاه	سن
۵	دانشگاه تهران	کارشناسی	کنش گر	عدم سکونت در خوابگاه	۲۳
۶	دانشگاه تهران	کارشناسی	غیرکنش گر	سکونت در خوابگاه	۲۱
۷	دانشگاه تهران	دکتری	غیرکنش گر	سکونت در خوابگاه	۲۸
۸	دانشگاه علامه طباطبایی	کارشناسی ارشد	کنش گر	سکونت در خوابگاه	۲۸
۹	دانشگاه علامه طباطبایی	کارشناسی ارشد	غیرکنش گر	عدم سکونت در خوابگاه	۲۹
۱۰	دانشگاه علامه طباطبایی	کارشناسی	کنش گر	سکونت در خوابگاه	۲۱
۱۱	دانشگاه علامه طباطبایی	کارشناسی	غیرکنش گر	سکونت در خوابگاه	۲۱
۱۲	دانشگاه علم و صنعت	کارشناسی ارشد	کنش گر	عدم سکونت در خوابگاه	۲۷
۱۳	دانشگاه الزهرا	کارشناسی	کنش گر	عدم سکونت در خوابگاه	۲۲
۱۴	دانشگاه الزهرا	کارشناسی	غیرکنش گر	سکونت در خوابگاه	۲۴
۱۵	دانشگاه الزهرا	کارشناسی	کنش گر	عدم سکونت در خوابگاه	۲۹

فعالیت دانشجویی محققین در طول دوره تحصیل نیز، امکان آشنایی با میدان‌های متنوعی را برای تحقیق فراهم کرد. به همین دلیل، دو میدان اصلی و فرعی را می‌توان برای این مقاله مدنظر قرارداد. میدان اصلی پژوهش عبارت است از: دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه علامه طباطبایی واقع در سهراب ضراب‌خانه و پردیس مرکزی دانشگاه علامه طباطبایی واقع در دهکده المپیک که محققین در این مکان‌ها بنا به تحصیل در دانشگاه زیست دانشجویی خود را نیز گذرانده‌اند. فعالیت دانشجویی نیز این امکان را برای مجریان این پژوهش فراهم کرد که با فعالین و دانشگاه‌های دیگر شهر تهران آشنا شده و درعین حال بعضاً در فضای فیزیکی این دانشگاه‌ها با دانشجویان و روابط آنها و درعین حال اساتید و مسئولین دانشگاه آشنا شوند. به همین دلیل میدان‌های فرعی این پژوهش دانشگاه‌های علم و صنعت و امیرکبیر و تهران و الزهرا بود. همچنین روابط دوستانه و گعده‌های غیررسمی نیز این امکان را برای ارتباط با افراد بیشتری از دانشگاه‌های دیگر فراهم کرد.

۵. یافته‌های تحقیق

دانشجو بعد از ورود به دانشگاه و در محیط آن، هویت‌های متکثری را کسب می‌کند. این هویت‌های متکثر و جایگاه‌های متفاوتی که زن دانشجو در دانشگاه به دست می‌آورد، نحوه مواجهه متفاوتی را از او در برابر ساختار قدرت به وجود می‌آورد.

زن دانشجو دیگر در یک چارچوب کلی و تعمیم‌یافته شناخته نمی‌شود، دانشجو خودش را در شکل‌های متفاوتی نشان می‌دهد و در این صورت است که می‌تواند از خودش نمود و بروز متفاوتی نشان بدهد. مقاومت زن دانشجو هم در همین راستا تعریف می‌شود، نمی‌توان همه دانشجویان را در یک ظرف مشخص نمایش داد.

۵-۱. سنخ‌بندی دانشجویان

باتوجه به مشاهدات و زیست دانشجویی محققین و مصاحبه‌های انجام شده در این میدان دانشجویان زن در این میدان را به سه سنخ عمده تقسیم کرده‌ایم:

۵-۱-۱. دانشجویان زن محصل

این سنخ، اکثریت قریب به اتفاق دانشجویان زن را شامل می‌شوند. این تیپ دانشجویی، در درون خود تکثرهای فراوان و روایت‌های متعددی را دارد، اما این دانشجویان بر اساس یک نقطه مشترک کنار هم قرار گرفته و نام‌گذاری شده‌اند، این دانشجویان یا فشار عرف و خانواده باعث ورود آنها به دانشگاه شده است یا به دنبال کسب هویت علمی مشخص به دانشگاه آمده‌اند. کسب هویت علمی می‌تواند از کسب مدرک صرف تا تلاش برای کسب تخصص در رشته مورد نظر باشد. این دانشجو برای کسب هویت خود زیستی را دنبال می‌کند که در آن بتواند به اولویت‌های خود دست پیدا کند.

۵-۱-۲. دانشجویان زن فعال نهادی

دانشجویان زن فعال نهادی، علاوه بر این که کارویژه تحصیل و مدرک و علم‌اندوزی را دنبال می‌کنند، به دنبال فعالیت‌های اجتماعی و سیاسی سازمان‌یافته در تشکل‌های مختلف سیاسی و اجتماعی دانشگاه هستند. این دانشجویان هنگامی که در محیط دانشگاه وارد شده‌اند، سعی کرده‌اند که بعد از مدتی به صورت جمعی اهداف خود را پیگیری کنند و این جمع را در تشکل و سازمان‌های درونی دانشگاه پیدا کرده‌اند که

به صورت قانونی کار می کنند. این دانشجویان معمولاً بعد از گذشت زمان معینی از تحصیل خود، این مسیر را انتخاب کرده اند و بر این تصور بوده اند که می توانند با قرارگرفتن در این جایگاه مشخص، خود را دوباره بازتعریف کنند.

۳-۱-۵. دانشجویان زن فعال غیرنهادی

این سنخ، دانشجویان زنی را شامل می شود که دغدغه کسب هویت سیاسی و اجتماعی داشته اند اما لزوماً درون انجمن های مجوزدار درون نهاد دانشگاه جای نگرفته اند. این دسته از دانشجویان زن درصدد این هستند که بتوانند تغییراتی را در محیط اطراف خود ایجاد کنند و ممکن است به صورت فردی یا گروهی دست به این کار بزنند، اما گروه های آنان غیررسمی و دوستانه شکل گرفته است. این دانشجویان بیشتر در زمانی گسترش پیدا کرده اند که فضای بسته دانشگاه ها اجازه وجود سازمان های دانشجویی درون دانشگاه را نمی داد.

۲-۵. اشکال مقاومت

با توضیحات فوق می توان اشکال مقاومت را با توجه به تجربیات دانشجویان زن، به سه سنخ تقسیم بندی کرد:

۱-۲-۵. مقاومت مطرود

مقاومتی است که به مثابه یک نامقاومت هم شناخته می شود. در عین حضور همیشگی، شناختش مشکل است و به تدریج قلمرو قدرت را به عقب هل می دهد. این تدریجی بودن ممکن است آن قدر نامحسوس باشد که حتی خود کنشگر هم از نوع مقاومت خود بی اطلاع باشد. این گره خوردن با زیست روزمره است که به آن بها می دهد و باعث می شود که مقاومت آنها معنا پیدا کند. این نوع مقاومت ترفندهایی را همراه با خود دارد و با اشکالی از نمایش هم ممکن است همراه باشد. نمایشی که کسی جز خود فرد از آن خبر ندارد. به همین خاطر در موجودیت خود هم مطرود به شمار می آید.

«هر روز که وارد دانشگاه می شم، برای اینکه بتونم راحت تر از در ورودی عبور کنم، به جای دعوا سعی می کنم با خانم حراستی که دم در همه چیز را بررسی می کنه، سلام و احوالپرسی کنم و لبخند بزنم، از وقتی سعی کردم رفتار دوستانه تری داشته باشم، می تونم لباس هایی که دوست دارم رو بیشتر بپوشم.» (دانشجوی دانشگاه علم و صنعت).

این مقاومت غیرایدئولوژیک و غیرسیاسی، و رفتارهای این سنخ ناهمگون است. اما برای گذراندن زندگی به نحوی که تشخیص می‌دهد درست است، دست به کنش از منظر خود می‌زند. این نوع مقاومت که واکنش «دانشجویان زن محصل» دانشگاه را بیش از همه شامل می‌شود. مقاومتی است که در عین زندگی روزمره دانشجویی، در مواجهه با ساختار قدرت، مقاومت‌هایی مستمر و خرد نشان می‌دهد. این مقاومت، لزوماً سلبی نیست و به صورت پیشینی انتخاب نشده است و به موقعیت و وضعیت فرد وابسته است. زیست فردی دانشجوی زن در اینجا در اولویت است، به همین خاطر از هر ترفندی برای پیشروی استفاده می‌کند.

«من سال‌ها خوابگاهی بودم، تا اینکه بالاخره با یکی از دوستانم خانه جدا گرفتیم. دانشگاه خیلی قوانین سفت و سختی داشت. اما مهم نبود. هیچ وقت برای تغییر ساعت خوابگاه تلاش نکردم، نه اینکه اذیت نمی‌شدم، معلوم است که دوست داشتم رفت و آمد آزاد داشته باشم. اما خب راه‌هایی پیدا کرده بودم که بتوانم بدون اینکه خانواده‌ام بفهمند، زندگی خودم را داشته باشم. همان اول که در دانشگاه ثبت نام کردم، شماره خانواده‌ام را نوشتم، شماره خواهرم را دادم که از من کوچک‌تر بود و هر وقت دلم می‌خواست شب نمی‌رفتم خوابگاه و آنها هم به خواهرم زنگ می‌زدند و فکر می‌کردند که مادرم است. بعدترها تازه شماره یکی از دوستانم را به عنوان یکی از اعضای خانواده دادم و هر وقت نمی‌رفتم مسئول شب به او زنگ می‌زد. هیچ وقت لو نرفتم. حتی اوایل وقتی خانه گرفتم، هم خوابگاه را داشتم و هم خانه را. دانشگاه می‌خواست در همه زندگی من دخالت کند و من این را نمی‌خواستم.» (دانشجوی دانشگاه علامه طباطبایی).

پنهان بودن این نوع مقاومت، کمک‌کننده است. چرا که شناخته شدن موجب ایجاد محدودیت‌هایی برای زن دانشجو می‌شود. یک دانشجوی زن، بیش از یک دانشجوی مرد با خانواده درگیر است و برای اینکه بتواند آزادی‌های خود را حفظ کند و هم‌زمان خود را دور از چشم دانشگاه و خانواده قرار دادن برای او اولویت دارد. چرا که می‌داند که نهاد دانشگاه ارتباط تنگاتنگی با نهاد خانواده برقرار می‌کند.

«من از زاهدان وارد دانشگاه تهران شدم، برای من با خانواده سنتی، دانشگاه اتفاق بسیار مهمی بود تا بتوانم زندگی جدیدی را شروع کنم. وقتی وارد دانشگاه شدم، سعی کردم هر چه بیشتر شبیه به آنچه خودم می‌خواهم زندگی کنم نه آنچه که خانواده می‌خواستند، اما دائم مراقب بودم و تلاش می‌کردم توجهی اصلاً جلب نکند. حتی دلم نمی‌خواست هم‌اتاقی‌های خوابگاهم چیزی بفهمند تا نکنند یک دفعه به گوش پدر و مادرم چیزی برسد» (دانشجوی دانشگاه الزهرا).

این نوع مقاومت مطرود می‌تواند در ابعاد مختلفی تولید و بازتولید شود. دانشجوی زن می‌خواهد بقا پیدا کند و برای امتداد زندگی و بقای خود، با همدستی دوستان دختر خود، زنجیره‌ای از کمک به منافع فردی یکدیگر را شکل می‌دهند. این زنجیره وقتی به وجود می‌آید، شکلی از مقاومت را شکل می‌دهد که نه ضرورتاً فردی است و نه جمعی، بلکه یک نوع همیاری برای پیشبرد زندگی فردی یکدیگر است.

«یکی از دوستانم وقتی می‌خواست در خوابگاه سیگار بکشد یا در حیاط دانشگاه، ما همیشه شروع می‌کردیم حواس مسئول شب را پرت کردن و یا اینکه چند بار به جای همدیگر حاضری می‌زدیم در خوابگاه و خودمان را جای هم جا می‌زدیم و این کار را هم به‌گونه‌ای انجام می‌دادیم که مسئول شب خوابگاه متوجه نشود، دوستانم هم وقتی من احتیاج داشتم، این کار را برایم انجام می‌دادند چرا که خوابگاه زود تعطیل می‌شد و ما می‌خواستیم تا دیروقت بیرون بمانیم» (دانشجوی دانشگاه علامه).

این مقاومت، تنها در بستر زندگی روزمره معنا پیدا می‌کند. دانشجوی که در زندگی دانشگاهی‌اش با مانع‌هایی از سمت قدرت مواجه شده، به طریقی به دنبال مجرای برای زندگی آزادانه فردی است و به‌صورت آگاهانه و یا ناآگاهانه مقاومت از خود نشان می‌دهد.

این دانشجوی در اعتراضات جمعی، بیشتر به‌عنوان یک همراه حضور دارد و هیچ‌گاه رهبری یک اعتراض را پیگیری نمی‌کند و این همراهی بیشتر در موارد صنفی و آموزشی صدق دارد. موارد آموزشی که با مفهوم مقاومت همخوانی دارد چند شکل مطرح بوده است؛ یکی اعتراض به اساتید و گروه‌های آموزشی بوده که حتی به تغییر استاد در میانه ترم هم منجر شده است. یکی دیگر اعتراضات صنفی، به‌مانند اعتراض به کیفیت غذا، سرویس، ساعت ورود و خروج خوابگاه و بیش از همه، بحث پوشش است.

«من و دوستانم با قوانین دانشگاه کنار نمی‌آمدیم، اما راستش اعتراض هم نمی‌کردیم (شبهه تجمعات). گاهی ممکن بود که از دور رد بشوم و بینم که عده‌ای یک جا جمع شده‌اند، اما ترجیح این بود که کار خودم را بکنم و سمتشان نمی‌رفتم. خیلی پیش می‌آمد که مقنعه در کیفم می‌گذاشتم و وقتی داخل دانشگاه می‌رسیدم، با روسری عوض می‌کردم، یا داخل دستشویی دانشگاه آرایش می‌کردم چون دم در نگهبانی به آرایش صورتمان گیر می‌داد. با دانشجویان پسر هم کلاسی خود، با اینکه آن سالی که ما وارد دانشگاه شده بودیم کلاس‌ها تفکیک جنسیتی شده بود، هر هفته بیرون دانشگاه برنامه می‌گذاشتیم. یا برایمان مهم نبود داخل دانشگاه سیگار کشیدن

سخته، چون همیشه سریع می‌آمدیم بیرون از دانشگاه و سیگار می‌کشیدیم. می‌خواهم بگویم ما هر کاری که می‌خواستیم رو می‌کردیم. من فکر می‌کردم خیلی درگیر شدن با مسئولین نتیجه خوبی ندارد و می‌خواستم که در دانشگاه به من سخت نگذرد و لذتش را ببرم. برای همین کار خود را می‌کردم» (دانشجوی دانشگاه امیرکبیر).

دانشجوی محصل در مواجهه با دانشگاه، بسته به شرایط، استراتژی‌های مقاومت متفاوتی را در پیش می‌گیرد؛ دورزدن قانون و افراد، گول‌زدن، نقش‌بازی کردن، باج گرفتن، خرابکاری کردن (اخلال در روند اعمال قدرت)، تنها یک سری از شیوه‌هایی است که می‌توان مشاهده کرد.

۵-۲-۲. مقاومت به مثابه پرکتیس

مقاومت در این بخش، نه فقط با ایده و آگاهی سروکار دارد و نه فقط با عمل عینی بدون هیچ تفکری. این ادغام نظریه و کنش و در واقع آگاهی و عمل است که منجر به مقاومتی به مثابه پرکتیس می‌شود.

نقطه آغاز مقاومت، لحظه‌ای است که زن دانشجو تصمیم می‌گیرد که وارد یک نهاد و تشکل شود. در میدانی مثل دانشگاه، دانشجویان زن هر چه بیشتر از حضور در نهادهای درونی دانشگاه، سرباز می‌زنند. چرا که گهگاه سرکوب، (دانشگاه، خانواده، جامعه) فشار مضاعفی را به آنان وارد می‌کند. به همین خاطر، زمانی که زن دانشجو، اراده معطوف به حضور در یک نهاد را در وجودش پدیدار می‌کند، مقاومت او معنادار شده است. به همین خاطر این مفهوم بیشتر در کنش دانشجویان زن فعال نهادی خودش را نشان می‌دهد.

«وارد دانشگاه که شدم، دائم به دنبال فضایی برای فعالیت می‌گشتم، در اخبار خیلی راجع به محرومیت دانشجویانی که فعالیت می‌کردند، شنیده بودم، اما تصمیم گرفته بودم که فضایی را برای فعالیت انتخاب کنم. اوایل فرقی برایم نمی‌کرد که صنفی باشد یا سیاسی یا نشریه، فقط می‌خواستم کاری کرده باشم» (دانشجوی دانشگاه تهران).

این نوع مقاومت نسبت مشخصی با کنش جمعی دارد. به دنبال محقق شدن ایده است، اما لزوماً غایت‌مند نیست، قاعدتاً کسب دستاوردها و غایت محوری می‌تواند به

مقاومت بیشتر منجر شود. اما در حین فعالیت آگاهانه روزمره در نهادهای داخلی دانشگاه است که کنش معنا پیدا می‌کند. کنشگری بر اساس ایده‌هایی که در ذهن کنشگران وجود دارد وارد صحنه عمل می‌شود. البته که این بدین معنا است این وضعیت همیشه ممکن می‌شده است. برخی از کنش‌ها، در واقع تنها واکنشی است که در لحظه رخ داده است. به همین خاطر است که این نوع مقاومت در یک چارچوب از پیش مشخص شده ضرورتاً قرار ندارد و نمی‌توان از قبل پیش‌بینی کرد که ایده و عمل چگونه با هم پیوند می‌خورند.

«ما سر خیلی از مسائل اعتراض می‌کردیم، گاهی برای یک کنش اعتراضی ساعت‌ها برنامه می‌ریختم و بحث و گفت‌وگو می‌کردیم، هر چند که ممکن بود حتی به اجرا هم نرسد. اما مدام با همدیگر جلسه می‌گذاشتیم، دعوا می‌کردیم و در نهایت به یک تصمیم مشترک می‌رسیدیم. گاهی تصمیم می‌گرفتیم قبل از اعتراض با رئیس دانشگاه صحبت کنیم، اما گاهی هم آن قدر سرعت وقایع زیاد بود که یک‌دفعه وارد عمل می‌شدیم و تجمع می‌کردیم. سر اعتراضات ۱۴۰۱ هم همین اتفاق افتاد، انگار یک توافق جمعی بین ما حاصل شده بود که باید بریم و در صحن دانشگاه تجمع کنیم، بعد از آن هم بیانیه نوشتیم و ادامه دادیم» (دانشجوی دانشگاه الزهرا).

مقاومت به مثابه پرکتیس، بیش از هر مقاومت دیگری، نهان است. پوشیدگی ندارد، در هر لحظه خود را آشکار می‌سازد، در کلمات و کنش‌های مختلف خود را عریان می‌کند. اراده و تصمیم سوژه برای حضور در جایگاهی که به صورت پیشینی، با عمل همراه است، امکان هر گونه پوشیدگی را در این سنخ از بین می‌برد.

«نمی‌خواستم مادرم بفهمد که وارد انجمن شدم، چرا که می‌دانستم قبل از هر فعالیتی، می‌خواهد بگوید باید از اینجا خارج شوی، اما من ماندم و در نهایت همه می‌دانستند که فعالیت دانشجویی می‌کنم» (دانشجوی دانشگاه علم و صنعت).

در این بین، یک نوع مقاومت مضاعف هم اینجا شکل می‌گیرد، چرا که دانشجوی زن تنها با یک لایه سرکوب و شکلی مشخص از قدرت مواجه نیست. بلکه باید در همین فرایند، همچنان که انواع مختلفی از قدرت را لمس می‌کند در برابر آن هم بتواند بایستد و این پیچیدگی‌های زیادی را با خود به همراه می‌آورد.

«من به عنوان یک زن فعال، باید هم در درون و هم بیرون تشکل جلوی یک سری از رفتارها می‌ایستادم. چرا که توسط مردان فعال اطراف هم تحت آزارهایی قرار می‌گرفتم، به همین خاطر،

دائم هوشیار و مراقب بودم و نمی خواستم که احساس کنند که کم آوردم. تمام لحظاتی که در دانشگاه بودم، حتی وقتی سر کلاس نشسته بودم، در یک جنگ دائم با محیط پیرامونم بودم» (دانشجوی دانشگاه امیرکبیر).

این مقاومت با سازماندهی افقی و عمودی همراه است. خودآگاه است. جمع، عنصر هویت بخشش است و سیاست آنان بر مبنای اعتراض است و کنش های خرد و کلان را توأمان در برمی گیرد. در واقع دال اعتراض آنان ممکن است امور کلی همچون آزادی و یا برابری خواهی باشد و درعین حال با امر جزئی هم پیوند برقرار می کند. برای مثال می تواند معطوف به تغییر رفتار یک استاد در یک کلاس هم حتی باشد.

«ما همراه با شورای صنفی و انجمن علمی، برای انجام دادن یک سری اعتراضات، هم فکری می کردیم. هر سال هم درون خودمان، دبیر تشکل و دبیر باقی کمیته ها را مشخص می کردیم. گاهی هم یک خواسته ای از طرف اکثریت دانشجویان گفته می شد و ما ناچار می شدیم که حتماً همراه شویم، چرا که دیگه ارتباط ما با میدان دانشگاه اگر همراهی نمی کردیم بی معنا می شد» (دانشجوی دانشگاه الزهرا).

در این شکل از مقاومت، دانشجوی فعال نهادی درعین حال با توجه به منافع کلی جمعی، منافع جمعی کوچک تر که همان انجمن ها و یا تشکل هاست را هم مدنظر قرار می دهند. در جایی بسته به موقعیت اعتراض، فعالیت دانشجویی در جایی جز انجمن صورت می گرفت.

«من در بیشتر جاها محل مقاومت را انجمن دیدم اما خب تنها راه موجود را انجمن ندیدم. خیلی جاها که شاید انجمن به دلیل شرایط خاصش نمی توانست نقش اثرگذاری ایفا کند از طریق جمع های دیگر مثل فعالین نشریاتی و... جلو می رفتیم.» (دانشجوی دانشگاه علم و صنعت).

مقاومت این دانشجویان در عین پیشروی، بعضاً با عقب نشینی هایی همراه است. پیشروی در راستای منافع جمعی صورت می گیرد اما درعین حال، منافع تشکل هم مدنظر است. به همین دلیل همیشه ایستادگی نشانه پیروزی نیست، بلکه ممکن است بسته به استراتژی های متفاوت در جایی پیشروی صورت بگیرد و در جای دیگر، آگاهانه تصمیمی گرفته شود تا به عقب میل کند. تبصره ای که این نوع مقاومت را محدود می کند، تشکل است. به این دلیل که مقاومت از منظر این دانشجویان تا آنجا امکان داشته که تشکل نیز حفظ شود. به همین دلیل، حرکت های رادیکال ناگهانی، در این میان

کمتر جای دارد.

«بسته به شرایط تصمیم می‌گیریم که از چه ابزاری می‌شود برای فشار متقابل به دانشگاه استفاده کرد. گاهی مذاکره جواب می‌داد گاهی هم حرکات رادیکال‌تر مثل تجمع و تحصن نیاز بود. گاهی هم روش‌های قانونی مثل اعمال فشار از طریق نهادهای بالاتر مثل وزارت علوم کارساز می‌شد.» (دانشجوی دانشگاه علم و صنعت).

دانشجوی زن فعال نهادی، به‌صورت جمعی کار می‌کند و بر این تصور است قدرتی که جمع برای مقاومت به او می‌دهد با چیز دیگری جایگزین نمی‌شود، در واقع استراتژی‌های مقاومتش، بیشتر آشکار است. چانه‌زنی، تسخیر فضایی، نقش‌بازی کردن را هم به کار می‌گیرد و از شیوه‌هایی مثل تشکیل سازمان، تجمع و تحصن، استفاده از رسانه و شبکه‌های اجتماعی، تهدید و تعامل توأمان با مسئولان، نوشتن در نشریات و بردهای داخل دانشگاه است.

«مجزوهای سخنرانان یا مهمانان را رد می‌کردند، اعلام می‌کردیم که برنامه کنسل شده، اما بعد همان برنامه را در دفتر انجمن برگزار می‌کردیم و مهمان را به‌صورت غیررسمی وارد دانشگاه می‌کردیم، یا وقتی مجوز نمی‌دادند و نمی‌گذاشتند که مراسممان را برگزار کنیم. به بهانه بی‌ربط تجمع برگزار می‌کردیم و دانشگاه در مرکز توجه قرار می‌گرفت و مسئولان تحت فشار قرار می‌گرفتند، این اتفاق که می‌افتاد مجبور بودند که ما را ساکت کنند، برای همین معمولاً با یکی از خواسته‌های ما موافقت می‌کردند، گاهی اوقات هم وقتی می‌دیدم که خیلی فشار بر روی همه فعالین است، دبیر انجمن یک مصاحبه رسانه‌ای انجام می‌داد تا بتوانیم فعالیت کنیم» (دانشجوی دانشگاه تهران).

۵-۲-۳. مقاومت سیال

مقاومت سیال، بیش از همه با خاصیت جنبشی بودن همراه است، روش و فرایند بیش از غایت اهمیت دارد. تکثرگرایی هم در اینجا نمود دارد، در واقع حضور ایده‌های متنوع و گردآمدن آنها برای هدفی مشترک، بیش از هرچایی در این شکل خودش را نشان می‌دهد و چون به‌صورت جمعی بیشتر معنا پیدا می‌کند، امکان فراگیر شدن آن هم بروز پیدا می‌کند. در این شکل امکان همراه شدن بقیه دانشجویان زیاد است. این نوع مقاومت به دنبال قدسی زدایی از قدرت در همه عرصه‌های دانشگاه است و تلاش دارد

که در تمام وجوه مختلف این را به نمایش بگذارد. این نوع مقاومت نیمه سازمان یافته تر شکل می گیرد و می تواند در هر فضایی سر برآورد. این شکل از مقاومت، به نوعی فعلیت یافته است، بی واسطه به مواجهه با قدرت می رود و می تواند مبدل به امری نامتناهی شود و به شکل مقاومت برای مقاومت تغییر شکل دهد. به همین خاطر می توان گفت که سیال است. از شکلی به شکلی دیگر تغییر شکل داده و گاهی حتی می تواند به صورت ظاهری ناپدید شود. این نوع مقاومت هم نهان است و هم پوشیده. می تواند هم زمان به هر دو صورت باشد.

«به صورت در گوشی در جمع های دوستانه ای که داشتیم با هم قرار گذاشتیم که دیگر مقنعه سرمان نکنیم، فردای همان روز حدود ۲۰ نفر بودیم که همه هنگام ورود به دانشگاه روسری سرمان بود، در نهایت همه وارد شدیم، اما کم کم فهمیدند که حتماً یک جمعی دارد این را هدایت می کند» (دانشجوی دانشگاه علامه).

این سنخ از مقاومت بیشتر در فعالین دانشجویی زن غیر نهادی دیده می شود که به دلایل متعدد، از حضور در تشکل ها بازمانده یا سرباز زده اند. هرچند دلیل عمده شکل گیری این کنشگران، فضای سرکوب و بسته سیاسی و اجتماعی است. این گروه، به صورت آگاهانه، مقاومتی از خود بروز می دهد و به بیان عقاید خود و درعین حال مقابله با سازوکار سرکوب و ترس می پردازد. این گروه آگاهانه به میزان هزینه های موجود در برابر مقاومت و درعین حال میزان طرد شدن و نپذیرفتن در فضای دانشگاه، آگاه است. به همین دلیل، کنش این دانشجو نسبت به دیگر دانشجویان، پرهزینه تر و درعین حال رادیکال تر است و به همین دلیل، حد مقاومت بیشتری نسبت به دیگر گروه ها دارد:

«وقتی وارد دانشگاه شدم، هیچ تشکلی یا انجمنی نبود، فرقی نمی کرد، صنفی، سیاسی یا حتی علمی، از جمع شدن دانشجویان با هم هراس داشتند. در داخل حیاط دانشگاه اگر چهار نفر جمع می شدیم و بحث می کردیم، سریع حراست وارد عمل می شد و واکنش نشان می داد. همه چیز به طرز مضحکی تحت سیطره بود. اوایل اصلاً نمی دانستم چطور باید رفتار کرد، اما کم کم یک جمع غیررسمی درست کردیم و با مرور زمان گسترده ترش کردیم، راحت نبود، این گعده غیررسمی سعی می کرد که فعالیت کند و بچه ها را دور هم جمع کند، نشریه زیرزمینی پخش می کردیم و سعی می کردیم تا جایی که بتوانیم اعتراض کنیم، هزینه ها زیاد بود، سه نفر بعد از یک

ترم تعلیق خوردند، بعدها هم که فضا بازتر شد، باز هم ادامه دادیم، چون که در چشم بودیم، وارد شکل‌ها نشدیم که برای آنها هزینه ایجاد نشود، اما اعتراض بین همه بچه‌ها را سازماندهی می‌کردیم» (دانشجوی دانشگاه علامه طباطبایی).

این زنان به دلیل قرارگرفتن در جایگاه میانجی در بین شکل‌ها و گروه‌های مختلف، می‌توانند دانشجویان بیشتری را از هر دسته و گروهی برای تحقق مطالبات دانشجویان وارد میدان کنش کنند. پیوند دانشجویان فعال نهادی با دانشجویان غیرنهادی در اینجا رخ می‌دهد و این سویه مقاومت را شکل می‌دهد. این مقاومت بیش‌ازپیش به حلقه‌های دانشجویان آگاه نسبت به موقعیت خود متصل است.

«مطمئن بودیم که با ما برخورد می‌شود، اما همیشه توافق می‌کردیم که یک عده مسئولیت رو به عهده بگیرند. یعنی با علم به هزینه در تجمعات شرکت می‌کردیم» (دانشجوی دانشگاه امیرکبیر).

این مقاومت به دلیل اینکه کمتر از همه چارچوب‌های مشخصی دارد، ممکن است هزینه‌هایی را به دانشجوی زن وارد کند که تنها محدود به داخل محیط دانشگاه نشود، سرکوب ممکن است پا را فراتر از نهادهای داخل دانشگاهی بگذارد اما این گاهی باعث می‌شود که مقاومت تشدید شده و بیشتر بازتولید شود.

«اوایل فکر می‌کردم که از دست کمیته انضباطی و حراست باید نگران باشم، کم‌کم که فعالیتیم شروع شد، دیدم به جای اینکه داخل دانشگاه مرجع رسیدگی باشد، اتفاقات دیگری می‌افتد، نمی‌دانستم باید متعجب بشوم و یا اعتراض کنم، شاید هم همه اینها به خاطر این بوده که از برخورد ترس داشتم، این که بگویم از برخورد امنیتی و موارد این چنینی ترس ندارم، قطعاً درست نیست. من هر بار که قرار بود برای سؤال و جواب بروم، عمدتاً خوابم به شکل پرسش و پاسخ ذهنی بین کارشناس و خودم بود، اما به صورت مداوم در ذهنم برای آینده هم نقشه می‌کشیدم که چه کارهایی می‌شود کرد و دوباره چه کارهایی بکنیم و این هیچ‌وقت برایم تمامی ندارد» (دانشجوی دانشگاه علم و صنعت).

استراتژی‌های مقاومت در اینجا متفاوت‌اند، از تسخیر فضایی و کنش‌های جمعی پرهیاهو گرفته تا نافرمانی مدنی. شیوه‌ها هم در اینجا مختلف‌اند، تجمع و تحصن اعتراضی مانند تاکتیک‌های مقاومت سیال یکی از آنهاست. کنش‌های یک‌نفره فردی برای بیرون کردن یک استاد از کلاس و جدال بین دانشجو و مسئول هم در این بین مشاهده می‌شود. اما در اینجا تعامل و عقب‌نشینی مصلحت‌گرایانه وجود ندارد. در اینجا نقش-

بازی کردن به کم‌رنگ‌ترین حالت خود می‌رسد و زن دانشجو به دنبال احقاق حقی است که می‌خواهد بدون هیچ‌گونه پرده‌پوشی و بازی پشت‌صحنه‌ای، آن را به دست بیاورد.

این مقاومت بدن‌مند هم هست، در واقع دانشجوی زن می‌تواند هم‌زمان که مقاومت می‌کند، مطالبه خود را هم نشان بدهد. دیگر آنچه که می‌خواهد، بیرون از خود او لزوماً نیست، در واقع این شکل از مقاومت، بیش‌ازپیش در این سنخ می‌تواند ممکن شود چرا که نوعی از خودانگیختگی فردی هم در اینجا بروز پیدا می‌کند. این نوع مقاومت بیش از هر سنخ دیگری هم فردی است و هم جمعی می‌تواند منحصر به کنش و مقاومت یک زن دانشجو باشد که کم‌کم به دیگران هم تسری پیدا کرده و یا از ابتدا به صورت جمعی تر آغاز شود.

۵-۳. نقش مقاومت در شکل‌گیری سوژه زن دانشجو

باتوجه به تقسیم‌بندی مطرح‌شده در اشکال مقاومت و روایت‌های دانشجویان زن، می‌توان به دو نوع سوژه مقاوم در محیط دانشگاه دست‌یافت: سوژه منفرد میل ورز و سوژه متجسد در اراده جمعی. جنسیت زنان در دانشگاه‌های ایران، به‌عنوان «دیگری» در برابر ساختارهای مردسالار، مقاومتی خلاق برای بازپس‌گیری هویت خود تولید می‌کند. این در حالی است که مردان به‌ندرت با این نوع دیگری‌سازی مواجه می‌شوند و از این‌رو کمتر به چنین مقاومتی نیاز دارند.

۵-۳-۱. سوژه منفرد میل ورز

نیروی پیش‌برنده این سوژه، میل به زندگی و حیات است. هرچه این سوژه که نیستش معطوف به گسترش امکانات زندگی فردی است، به‌صورت فردی کنش بیشتری انجام دهد، ممکن است منافع جمعی را نیز تأمین کند. این سوژه از طریق مقاومت، به دنبال پیشبرد امکان‌هایی است که به حیات فردی‌اش معنا می‌بخشد. به دلیل این ویژگی که ریشه در ذهنیت سوژه دارد، می‌توان آن را «منفرد» نامید.

میل در اینجا به مثابه ماشینی خودافزا تعریف می‌شود که از طریق اتصال‌های خود، چیزهای جدیدی تولید می‌کند. (می، ۲۰۰۵، ۱۲۴) این سوژه به دنبال خم‌کردن قوانین بدون هزینه است. ترس و هراس بر چگونگی کنش‌های او تأثیر می‌گذارد. مساله مهم این سوژه نه نام‌گذاری کنش‌هایش، بلکه نتیجه این کنش‌هاست که او را به «خود» نزدیک‌تر می‌کند. با این حال، این خود بودن هرگز به صورت کامل محقق نمی‌شود، اما سوژه پیوسته برای دستیابی به آن تلاش می‌کند. در صورت ناکامی در رسیدن به خواسته‌هایش، این سوژه عمیقاً ناامید می‌شود. با این وجود، به راحتی از ارزیابی ثمربخشی یا ناکامی مقاومت‌هایش نمی‌گذرد. ناامیدی‌های مقطعی بر وجود او اثر می‌گذارند، اما به ناامیدی عمیق منجر نمی‌شوند. همانند انسان در زندگی روزمره، امیدواری‌ها و ناامیدی‌های این سوژه گذرا هستند. برای مثال، تغییر یک استاد در پی اعتراض او را امیدوار و برخوردار نامناسب حراست او را ناامید می‌کند. این سوژه با آنچه پیش می‌آید مواجه می‌شود و این فراز و فرودهای امید و ناامیدی، بخشی از زیست انسانی او را تشکیل می‌دهد.

می‌توان گفت که جنسیت زنان، به دلیل کمبود سرمایه نمادین یا اجتماعی در برابر سلطه دانشگاهی، مقاومتی فردی‌تر برای بازسازی هویت خود خلق می‌کند، در حالی که مردان که اغلب از این سرمایه برخوردارند، کمتر به چنین مقاومتی نیاز دارند.

۵-۳-۲. سوژه متجسد در اراده جمعی

این سوژه بدون روایت جمعی امکان شکل‌گیری و تداوم ندارد و تنها در بستر جمع متجسد می‌شود. این سوژه می‌تواند پیش‌رونده باشد، اما اگر جمع شکل نگیرد، سلطه می‌تواند راه خود را باز کند. اراده جمعی مورد نظر ممکن است به سویه‌های متفاوتی حرکت کند: گاهی رهایی‌بخش و گاهی واپس‌گرایانه.

یکی از عوامل کلیدی شکل‌گیری این سوژه در مواجهه با قدرت، نحوه برخورد آن با مفهوم ترس است. هراسی که در ابتدا در میان همه دانشجویان وجود دارد، به تدریج برای این سوژه کم‌رنگ‌تر می‌شود؛ با این حال، نهاد قدرت به موازات آن فضای ارباب

بیشتری برای دانشجویان زن ایجاد می‌کند. هنگامی که این سوژه در برابر سازوکار ترس درون دانشگاه مقاومت می‌کند، سازوکارهای بیرونی وارد عمل می‌شوند. این سوژه، برخلاف سوژه منفرد، نه تنها نفع فردی، بلکه نفع جمعی را نیز در نظر می‌گیرد. نقطه افتراق اصلی این سوژه، حتی در درون خود، در تقابل بین دوگانه ترس و امید نهفته است. این دوگانه باعث می‌شود که دانشجوی زن فعال نهادی، به واسطه‌ی تشکلهای و انجمن‌ها، گاهی عقب‌نشینی کند و به خواسته‌هایش دست یابد. اما در مقابل، دانشجوی زن فعال غیرنهادی که حد یقف کمتری برای ترس قائل است، ناامیدی بیشتری از ساختار تجربه می‌کند. این تفاوت، نقطه افتراق مهمی در شکل‌گیری این دو نوع سوژه است.

سوژه متجسد در اراده جمعی، به همان میزان که مقاومت بیشتری نشان می‌دهد، ناامیدی بیشتری نیز متحمل می‌شود. این سوژه مقاومت را امری بدیهی می‌داند، اما هنگامی که مقاومت طولانی مدت یا دائمی شود، ناامید می‌گردد. تفاوت اصلی این سوژه با سوژه منفرد میل ورز در تداوم نوسان بین امید و ناامیدی است. به‌ویژه در سوژه‌های غیرنهادی، این ناامیدی پس از مقاومت در طول دوره دانشجویی ثابت بیشتری دارد. حتی اگر این سوژه به‌صورت فردی کنش کند، کنش‌هایش را در راستای هدفی جمعی فهم می‌کند. کنش‌های پراکنده و اتصالی او همگی به‌سوی تغییر جمعی هدایت می‌شوند و در این فرایند معنا می‌یابند.

۶. نتیجه‌گیری

به دلیل روابط نابرابر قدرت در دانشگاه، شاهد جدال مداوم و پایان‌ناپذیری میان قدرت و مقاومت هستیم. در برخی مقاطع، مقاومت دانشجویان زن افزایش می‌یابد و قدرت در موضع ضعف قرار می‌گیرد؛ اما در مواقعی دیگر، به دلیل اعمال سلطه همه‌جانبه، امکان مقاومت کاهش می‌یابد. تمرکز بر مقاومت زنان در دانشگاه از آن رو اهمیت دارد که زنان، به دلیل تجربه تبعیض‌های جنسیتی مضاعف، مانند محدودیت‌های ساختاری و نظارت‌های فرهنگی، اغلب در خط مقدم مقاومت علیه سلطه قرار دارند. بررسی انواع

مقاومت‌های زنان، از کنش‌های روزمره تا جمعی، به درک بهتر پویایی‌های این جدال و نقش زنان در بازسازی هویت و رهایی کمک می‌کند. جنسیت زنان، به‌عنوان سوژه‌ای تحت نظارت، مقاومتی درونی و خلاقانه‌تر تولید می‌کند، درحالی‌که مردان که کمتر با سلطه جنسیتی مواجه‌اند، مقاومتی عمومی‌تر دارند.

رابطه مداوم و دیالکتیکی قدرت و مقاومت در دانشگاه، به خلق مفاهیم و شیوه‌های نوین مقاومت و اعمال قدرت منجر می‌شود و روندی پیوسته را به همراه دارد. این روند حتی ممکن است میدان کنش را دستخوش تغییر کند، چنان‌که در دهه اخیر شاهد آن بوده‌ایم. میدان کنش و بروز رخدادها در فضای دانشگاه با شکل مقاومت و سلطه موجود پیوندی ارگانیک دارد. در واقع، اشکال گوناگون اعتراضات در دانشگاه می‌تواند نشان‌دهنده غلبه نوعی خاص از مقاومت در میان دانشجویان زن باشد. این مقاومت‌ها به دلیل مواجهه با سرکوب‌های جنسیتی، مانند پوشش اجباری یا آزار جنسیتی، به کنش‌های فردی و جمعی متنوعی منجر می‌شود که تحلیل آن‌ها برای فهم بازتولید مقاومت ضروری است. بنابراین، اگر در مقطعی مقاومتی خاص هژمونی یابد، کنش‌ها می‌توانند به‌صورت سازمان‌یافته، نهادی، اتصالی یا فردی بروز یابند. در مقابل، در مقاطعی که تنها مقاومت مطرود جریان دارد، ممکن است هیچ‌بازنمایی بیرونی در میدان کنش مشاهده نشود.

در میان زنان دانشجوی، نکته قابل‌توجه، دانشجویانی هستند که در روند عادی، رفتارها و کنش‌های خود را در طول دوره تحصیل تنظیم می‌کنند و با پوشیدن ماسکی، چهره مقاومت خود را تعدیل‌شده نشان می‌دهند، اما ناگهان در رخدادهایی خاص، این ماسک را کنار زده و مجریان سلطه را شگفت‌زده می‌کنند. به‌نوعی، این دانشجویان با پنهان کردن کنش‌های خود در برخی مقاطع، تلاش می‌کنند هیمنه قدرت را نادیده بگیرند تا زیست روزمره‌ای را سامان دهند؛ اما سلطه با شدت بیشتری بازمی‌گردد و این چرخه تکرار می‌شود. این روند به‌ویژه در «مقاومت مطرود» نمود بیشتری دارد. پژوهش درباره این نوع مقاومت‌ها در میان زنان، به‌ویژه به دلیل فشارهای مضاعف جنسیتی، استراتژی‌های خلاقانه‌ای را نشان می‌دهد که زنان برای حفظ هویت و مقاومت در برابر

سلطه به کار می‌گیرند. جنسیت زنان، تحت نظارت مداوم، مقاومتی پنهان و روزمره می‌سازد، در حالی که مردان، با مواجهه با سلطه‌ای عمومی‌تر، مقاومتی آشکارتر دارند.

نقطه اشتراک انواع مقاومت، «مؤمن بودن» سوژه زن دانشجو به خود است. این ایمان به معنای تأکید بر «شدن» به جای «بودن» است. در واقع، سوژه لزوماً به این مقاومت‌ها به صورت غایت‌مند نگاه نمی‌کند، بلکه در این مسیر ساخته می‌شود. این ساخته شدن که ریشه در تجربه زیسته زنان در مواجهه با سرکوب‌های جنسیتی دارد، امکان تجربه اشکال متنوع مقاومت را برای آن‌ها فراهم می‌کند که برای تحلیل پویایی‌های دانشگاهی حیاتی است. این فرایند به سوژه کمک می‌کند تا منقاد نشود و بتواند در لحظاتی، به‌ویژه در قالب «مقاومت به‌مثابه پرکتیس» و «مقاومت سیال»، رهایی را تمرین کند. مقاومت زنان، با نقد سلطه مردسالار، می‌تواند رهایی‌بخش باشد، برخلاف مردان که کمتر با این نوع استیلا مواجه‌اند.

اشکال مقاومت ممکن است در نقاطی با یکدیگر تلاقی کنند. این تلاقی‌ها در کنش‌های مشخصی نمود می‌یابند که اغلب در اقلیت‌اند و شناسایی آن‌ها دشوار است. با این حال، استراتژی‌های مقاومت قابل‌تغییرند و باگذشت زمان ممکن است استراتژی‌های جدیدی و فرم‌های نوین مقاومت خلق شوند. بررسی این استراتژی‌ها در میان زنان دانشجو، به دلیل مواجهه آن‌ها با تبعیض‌های جنسیتی مانند نظارت بر پوشش یا محدودیت‌های شغلی، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است، زیرا نشان‌دهنده خلاقیت و انعطاف‌پذیری در برابر سلطه است. با این حال، ساختارهای سلطه‌ای که شیوه‌های مشابهی به کار می‌گیرند، در شرایط برابر، واکنش‌ها و الگوهای مقاومتی مشابهی را برمی‌انگیزند. شناسایی این مقاومت‌ها لزوماً به معنای محدود شدن آن‌ها به چند سنخ خاص نیست. مشاهدات و تجربه زیسته پژوهشگران نشان می‌دهد که می‌توان به لایه‌های عمیق‌تر مقاومت دست‌یافت و اشکال جدیدی را کشف کرد که پیش‌تر ناپیدا بوده‌اند. روابط قدرت و مقاومت در برخی نقاط چنان درهم‌تنیده می‌شوند که تفکیک ابعاد آن‌ها پیچیده است. از این رو، سوژه زن دانشجو به صورت مداوم استراتژی‌های خلاقانه‌ای تولید و بازتولید می‌کند. این سوژه‌ها ممکن است «مقاومت مطرود»،

«مقاومت سیال» و «مقاومت به‌مثابه پرکتیس» را درهم بیامیزند و سوژه‌هایی نوین خلق کنند که «سوژه منفرد میل ورز» و «سوژه متجسد در اراده جمعی» را در مفصل‌بندی جدیدی شکل دهند. تمرکز بر این سوژه‌ها و انواع مقاومت‌هایشان در دانشگاه، به دلیل نقش محوری زنان در به‌چالش کشیدن ساختارهای مردسالار و ایجاد تحولات اجتماعی، از ضرورتی علمی و اجتماعی برخوردار است. درهم‌تنیدگی این سوژه با جنسیت و سرکوب مضاعف برای زنان، اهمیت شناخت این مقاومت‌ها را دوچندان می‌کند. در نهایت، می‌توان گفت جنسیت، به‌عنوان یک ساختار اجتماعی، مقاومت زنان را با فشارهای مضاعف، مانند نظارت و آزار، درهم‌تنیده می‌کند، درحالی‌که مقاومت مردان، با مواجهه با سلطه‌ای عمومی‌تر، کمتر جنسیتی و بیشتر سیاسی است.

۷. مشارکت نویسندگان

نویسندگان در کلیه مراحل پژوهش مشارکت داشته‌اند.

۸. تعارض منافع

هیچ‌گونه تعارض منافع توسط نویسندگان وجود ندارد.

- اسپکتور، سلین (۱۳۸۲). قدرت و حاکمیت در تاریخ اندیشه غرب (ترجمه عباس باقری). تهران: نشر نی.
- اسکات، جیمز، سی. (۱۳۹۶). سلطه و هنر مقاومت (ترجمه افشین خاکباز). تهران: نشر نی.
- ایمانی، محمدتقی (۱۳۸۱). تحقیق قوم‌نگاری در رویکردهای کمی و کیفی تحقیق. زبان و ادب فارسی، ۱۸۳ و ۱۸۴، ۶۲-۳۷.
- باقی، عمادالدین (۱۳۷۹). جنبش دانشجویی ایران. از آغاز تا انقلاب اسلامی (چاپ اول). تهران: انتشارات جامعه ایرانیان.
- پورنجمی، مجید؛ قویدل معروفی، حسین (۱۳۸۵). سلسله‌بحث‌های جنبش دانشجویی ایران. تهران: انتشارات نجم الهدی.
- پوزش شیرازی، علی؛ سالار کسرایی، محمد (۱۳۸۸). مطالعه سیر تغییر در دفتر تحکیم وحدت (۱۳۵۸-۱۳۷۶). پژوهشنامه علوم سیاسی، ۴(۴)، ۲۰۰-۱۷۵.
- جنکینز، ریچارد (۱۳۸۵). پیر بردیو (ترجمه حسن چاوشیان و لیلیا جوهر افشانی). تهران: نشر نی.
- دیرفوس، هیوبرت؛ رابینو، پل. (۱۳۷۸). میشل فوکو، فراسوی ساختارگرایی و هرمنوتیک (ترجمه حسین بشیریه). تهران: نشر نی.
- دودینگ، کیت (۱۳۸۰). قدرت (ترجمه عباس مخبر). تهران: انتشارات آشیان.
- زندى، محمدمین؛ طوسی، فرشته (۱۴۰۱). فرایند طرد و حذف زنان در جنبش دانشجویی ایران. مجله مطالعات اجتماعی ایران، ۱۶(۲)، ۷۱-۴۷. <https://doi.org/10.22034/jss.2023.542436.1622>
- سالدنا، جانی (۱۳۹۵). راهنمای کدگذاری برای پژوهشگران کیفی (ترجمه عبدالله گیویان). تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- شبیعی، سمیه سادات (۱۳۹۳). سیری در رویکردهای نظری متأخر به مقاومت. فصلنامه علوم اجتماعی، ۲۱(۶۴)، ۱۳۹-۱۸۶. <https://doi.org/10.22054/qjss.2014.345>
- صادقی، فاطمه (۲۰۱۱). زنان، قدرت و مقاومت در ایران پس از انقلاب. تهران: انتشارات زنان و قوانین در جوامع مسلمان.
- طاهری‌کیا، حامد (۱۴۰۱). فردگرایی معکوس در فرهنگ جامعه پساانقلابی. مطالعه موردی مصائب قانون و گریز از آن در دانشگاه ایرانی. مجله انجمن جامعه‌شناسی ایران، ۲۳(۲)، ۲۹-۳.
- <https://doi.org/10.22034/jsi.2022.540278.1481>
- عنایت، حلیمه؛ سروش، مریم (۱۳۸۸). میزان و نوع مقاومت زنان در رویارویی با ساختار قدرت در زندگی روزمره. مجله پژوهش زنان، ۷(۲)، ۱۱۲-۸۵.

فضل الهی قمشی، سیف‌اله؛ یوسفی، مهدی (۱۳۹۵). روش‌شناسی قوم‌نگاری آموزشی بر اساس تجارب مدرسه نور در روستای اوریری کنیا. نشریه عیار پژوهش در علوم انسانی، ۷(۲)، ۱۲۳-۱۰۷.

لوکس، استیون (۱۳۷۰). قدرت: فرانسائی یا شر شیطانئی (ترجمه: فرهنگ رجایی). تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

مارش، دیوید؛ استوکر، جری (۱۳۹۳). روش و نظریه در علوم سیاسی (مترجم: امیرمحمد حاجی یوسفی). تهران: انتشارات پژوهشکده مطالعات راهبردی.

نش، کیت (۱۳۸۰). جامعه‌شناسی سیاسی معاصر، جهانی‌شدن سیاست (ترجمه محمدتقی دلفروز). تهران: انتشارات کویر.

Carspecken, Phil Francis, & Walford, Geoffrey. (2001). *Critical Ethnography and Education*. Amsterdam: Elsevier / JAI Press.

Gal, S. (1995). Language and the "arts of resistance." *Cultural Anthropology*, 10(3), 407-424. <https://doi.org/10.1525/can.1995.10.3.02a00030>

Hebdige, D. (1979). *Subculture: The meaning of style*. London, UK: Routledge.

Kaplan, H., & Kaplan, A. (1968). *Power and society*. New York, NY: Yale University Press.

May, Todd (2005) *Gilles Deleuze: An Introduction*, Cambridge: Cambridge University Press.

Proffitt, Norma, A. J. (1996). Battered Women as Victims and Survivors: Creating Space for Resistance. *Canadian Social Work Review / Revue canadienne de service social*, 13(1), 23-38.

Rabby, R. (2005). What is the resistance? *Journal of Youth Studies*, 8(2), 151-171. <https://doi.org/10.1080/13676260500124171>

Scott. (2002). *Every day Resistance in Cultural Resistane Reader by Duncombe*. London: Verso.

Willis, P. (1977). *Learning to labour*. Farnborough, UK: Saxon House.

